

De Westerweelgroep en de Palestijnen

De Westerweelgroep en de Palestinapioniers

Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog

HANS SCHIPPERS

Hilversum
Verloren
2015

De uitgave van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door
Stichting Media en Democratie, Amsterdam
Gemeente Rotterdam.

Afbeeldingen op het omslag: op de voorzijde een groep Palestinapioniers in Barcelona in september 1944 (p. 218); op de achterzijde Wil en Joop Westerweel met twee van hun kinderen in de jaren dertig, een clubje pioniers op een van de platbodems (p. 95), de pioniers van de *bachshara* in Elden (p. 93), Jan Smit (p. 68), Bouke Koning (p. 64) en het appel van de inwoners van het Werkdorp Wieringermeer (p. 29).

ISBN 978-90-8704-497-8

© 2015 Hans Schippers & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Van der Perk, Groot Ammers

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoud

Inleiding	7
Praktische problemen 8 Onderzoeksvragen 9 Enkele (methodologische) opmerkingen over het onderzoek 9	
1 Palestinapioniers, een internationale beweging	13
Het socialistisch-zionisme en de omgekeerde piramide 14 De Joodse jeugdbeweging en de ‘nieuwe stijl’ 15 Palestinapioniers en <i>hachshara</i> 18 De Palestinapioniers en Palestina/Israël 19	
2 Zionisme en Palestinapioniers in Nederland	21
De Zionisten Bond 21 Gouda en de Deventer Vereniging 22 Het Werkdorp Wieringermeer en het Paviljoen in Loosdrecht 24 De Loosdrechtse pioniers in oorlogstijd 27 De positie van de Palestinapioniers 28 Duitse plannen met de Joden 30 Onzekerheid en discussies 31 Naar de onderduik: eerste contact met Westerweel 33	
3 Joop Westerweel en het links-radical milieu in de jaren twintig en dertig	36
De jeugd van een wereldse prediker 36 Indisch avontuur 37 Een ‘onverzoenlijke’ anarchist en pacifist 39 Bart de Ligt en het pacifisme 41 Een nieuwe liefde, onderwijs en korfballen 43 Kees Boeke en de Werkplaats 46 Joop en Wil Westerweel in Bilthoven 48 Politieke activiteiten 50 Conflicten in Bilthoven en een nieuwe start 53 Naar Rotterdam 55 Een vat vol tegenstrijdigheden? 56	
4 Het ontstaan van de Westerweelgroep	58
Aan de slag in Rotterdam 58 De oorlog dient zich aan 60 Westerweel en de Joden 61 Loosdrecht 63 De onderduikoperatie 65 Praktische zaken 66 Gevaren van het onderduiken 68 Toenemend werk en toenemende druk 72 Spanningen bij de helpers 74 Een poging tot ontsnapping naar Zwitserland 75	
5 Uitbreiding van werk en versterking	78
Werkdorpers na de opheffing 78 <i>Beth Chaloets</i> als verzetscentrum 79 Andere potentiële onderduikers 81 Een nieuw netwerk van helpers 85 Frans Gerritsen, duizendpoot in het verzet 87	
6 Een tweede onderduikoperatie	92
De mislukking van Elden 92 De Goudse onderduikers 94 Een Duitse pionier in Gouda 96 Het isolement van de ‘Deventer’ pioniers 99 Individuele onderduik en hersteld contact met de <i>Hechaloets</i> 101 Positieve en negatieve factoren bij het onderduiken 103	

7 Zoektocht naar veiligheid	106
Een Zwitserse illusie 106 Een verkenningstocht 107 Een weg naar Spanje? 111 Kurt Reilinger en de nieuwe vluchtroute 114 De Antwerpse connectie 115	
8 Onderduiken in Limburg, Duitsland en Frankrijk	118
Chiel Salomé en Sevenum 118 Een katholieke non-conformist 120 Pioniers in Noord-Limburg 121 Onderduiken in de <i>Arbeidseinsatz</i> 123 Avonturen in Antwerpen 124 Een verandering van koers 126 Een nieuw netwerk 128 Nieuwe papieren 130 Werken voor de <i>Organisation Todt</i> 133 De stroom komt op gang 134 Zuid-Frankrijk als volgende stap 136	
9 Westerbork en verder	139
Palestinapioniers in het kamp 140 Onbekende bestemming 142 Werken en ontsnappen 144 De <i>hachshara</i> -groep in het nauw 145 Georganiseerde ontsnappingen 148 Een mislukte massa-ontsnapping 149 Een machinist als coördinator 151 Volgende ontsnappingen 154 Sabotagepogingen van de transporten 156 De Palestinapioniers in Bergen-Belsen en andere kampen 158	
10 Het Duitse tegenoffensief	161
Infiltraties en arrestaties 161 Het <i>safe house</i> aan de Dordtsestraatweg 163 Een valstrik rond Letty Rudelsheim 165 Verraad door een infiltrant 167 De gevolgen van de affaire 168 Gevolgen voor de organisatie 170 De arrestatie van Joop Westerweel en Bouke Koning 172 Ontsnappingsplannen 174 Een nieuwe Duitse val 176 De gevolgen van het verraad 178 De laatste dagen van Joop Westerweel 181 Het einde van de activiteiten van de Westerweelgroep 182	
11 Les <i>Hollandais</i>, de Westerweelgroep in Frankrijk	185
Samenwerking met het Joodse verzet 185 De <i>Armée Juive</i> 186 Jacques Roitman en de weg naar Spanje 187 Een eerste aanloop 189 Avonturen in de <i>maquis</i> en Italië 190 Nieuwe kansen voor Spanje 192 Opvang pioniers in Spanje 194 Arrestaties in Parijs 195 De affaire-Porel 196 Transport naar Duitsland 199 Moed en overmoed 201	
12 Na de bevrijding	202
<i>Hechaloetswerk</i> en <i>alijah</i> 202 De illegale <i>alijah</i> 204 Balans 207 Het Westerweelwoud en verder 209	
13 Helpers en non-conformisten	212
De psychologie van de hulpverleners 213 De niet-Joodse leden van de Westerweelgroep en hun motieven 215 De Palestinapioniers als ideale samenwerkingspartners 219 Ontbrekende samenwerking 219 Non-conformistisch verzet? 221 Non-conformisme en gebrek aan professionalisering 222 Non-conformisme, pacifisme en emancipatie 224	
Noten	226
Verklarende woordenlijst	241
Bronnen en literatuur	242
Fotoverantwoording	247
Register	248

Inleiding

Tijdens een scriptie-onderzoek in 1973 naar de geschiedenis van de links-socialistische *Mapa*partij ontmoette ik in kibboets Yakum een aantal vroegere leden van de Westerweelgroep. Die ontmoeting was toevallig. Ik verbleef in Yakum omdat de internationaal-secretaris van de partij daar woonde. De naam Westerweelgroep kende ik uit de publicaties van Presser en De Jong als een van de weinige verzetsorganisaties in Nederland waarin Joden en niet-Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog hadden samengewerkt. Wat enkele oud-leden van de groep vertellen over de onderduikoperaties, ontsnappingen uit Westerbork en tochten over de Pyreneeën naar Spanje, was echter nieuw voor mij en in hoge mate boeiend.

Hun verhalen waren overigens niet triomfantelijk, maar ingetogen en doortrokken van het besef dat veel kameraden alsnog in Duitse handen waren gevallen. De niet-Joodse helpers werden altijd met ere genoemd. Zonder hen zouden de onderduik en wat er daarna volgde, niet mogelijk zijn geweest.

In Yakum kreeg ik ook de vraag of het voor mij als aankomend historicus geen interessant onderwerp zou zijn om er na mijn afstuderen aandacht aan te besteden. Dat leek mij wel. Maar zoals bekend staan praktische zaken de verwezenlijking van dit soort voornemens in de weg. Veertig jaar later is het er dan toch van gekomen.

De voornaamste reden om de geschiedenis van de Westerweelgroep te beschrijven was het unieke karakter van de groep. Hierin werkten leden en helpers met een verschillende sociale achtergrond en politieke oriëntatie, Joden en niet-Joden samen. Een tweede reden is dat tot op heden geen wetenschappelijk verantwoorde monografie over de activiteiten van de Westerweelgroep is verschenen. Die omissie wilde ik ongedaan maken.

Praktische problemen

De Westerweelgroep ontstond in de zomer van 1942 toen enkele uit de kring van de Palestijnapioniers afkomstige leiders van het *Jugendlijghuis* in Loosdrecht besloten zich niet te melden voor transport naar Westerbork, maar samen met de bewoners onder te duiken. Zij benaderden een aantal niet-Joodse relaties om voldoende onderduikplaatsen te vinden. Een van hen was Joop Westerweel, die al snel de voornaamste organisator en bezielende kracht van de operatie werd. Later sloten anderen, zowel niet-Joden als Joden, zich bij de Westerweelgroep aan.

Met het noemen van die naam wordt de geschiedschrijver geconfronteerd met een probleem. Midden jaren negentig werd op de Nederlandse televisie een documentaire over de Westerweelgroep uitgezonden, die binnen de groep voor beroering zorgde. Het aandeel van de niet-Joden in de verzetsactiviteiten van de groep werd daarin, naar de mening van sommigen, als te beperkt voorgesteld. Het aandeel van de Joodse Palestinapioniers als te groot. Deze voornamelijk binnenskamers gebleven en dito opgeloste kwestie had direct te maken met de benaming en de samenstelling van de groep.

De naam Westerweelgroep werd pas voor het eerst gebruikt in de jaren zestig, na de plechtige opening van het zogeheten Joop Westerweelwoud in Israël. Voordien en ook in de oorlogsjaren bestond die benaming niet. Enkele oud-leden van de groep, zowel Joden als niet-Joden, hadden aanvankelijk bedenkingen bij de nieuwe naam. Zij aanvaardden die echter toch als blijk van erkentelijkheid voor Joop Westerweel, ‘de motor’ van de groep, die zijn inzet moest bekopen met de dood voor een Duits vuurpeloton.

In werkelijkheid was er echter sprake van twee of eigenlijk drie min of meer parallel aan elkaar opererende onderdelen, namelijk die van de niet-Joodse helpers rond Joop Westerweel, de in de *Hechaloets* georganiseerde *chaloetsim*, ofwel Palestinapioniers en de ‘Haarlemse’ groep rond Frans Gerritsen. De verschillende onderdelen trokken vaak samen op, maar in het bijzonder de Palestinapioniers, met een eigen bestuursstructuur, en de sectie-Gerritsen hadden ook eigen activiteiten, los van de Westerweelgroep.

Daarnaast was de factor tijd van belang bij de beoordeling van het aandeel van de uiteenlopende onderdelen. Zo speelde in de beginfase in augustus 1942 het collectief rond Joop Westerweel een hoofdrol bij de onderduik en verzorging van de jonge pioniers uit Loosdrecht.

Vanaf eind 1942 steeg het aandeel van de Palestinapioniers in de activiteiten. Enkele maanden later ging ook Frans Gerritsen met enkele assistenten meewerken. Het werk van de groep was er nu vooral op gericht zoveel mogelijk ondergedoken pioniers naar Frankrijk en van daaruit naar Spanje over te brengen. Een deel van hen was met hulp van de Westerweelgroep gevlucht uit Westerbork.

Misschien wat simpel gezegd, gezien vanuit het perspectief van najaar 1942 was het aandeel van de in hoofdzaak Rotterdamse groep rond Joop Westerweel veel groter dan een jaar later, toen Frans Gerritsen en de Palestinapioniers een aantal taken in het groeiend geheel van werkzaamheden hadden overgenomen. Mede door de arrestaties van een aantal Rotterdamse leden van de Westerweelgroep in het najaar 1943 en voorjaar 1944 zou het aandeel van de pioniers en Frans Gerritsen daarna alleen maar toenemen, tot de groep in het najaar van 1944 zijn voornaamste activiteiten beëindigde.

De Palestinapioniers waren onderdeel van de zionistische beweging, zoals die eind negentiende eeuw was ontstaan. De organisatie had tot doel jonge Joden op te leiden voor een bestaan in de landbouw in Palestina. Het zwaartepunt van de or-

ganisatie lag in Oost-Europa, waar een breed gedragen antisemitische stroming bestond. De Palestinapioniers hadden een eigen ideologie, met een duidelijk socialistische inslag, en non-conformistische opvattingen.

In Nederland was de pioniersbeweging rond de Eerste Wereldoorlog op bescheiden schaal actief geworden. Met de opkomst van het Duitse nationaal-socialisme in de jaren dertig nam het aantal Palestinapioniers sterk toe, door de komst van honderden vluchtelingen uit Duitsland en Oost- en Midden-Europa. Ook een beperkte groep jonge Nederlandse Joden sloot zich aan.

Het eerste inleidende hoofdstuk van het boek gaat over de ideologische en maatschappelijke achtergronden van de Palestinapioniers, hun rol in de zionistische beweging en hun bijdrage aan het verzet tegen de antisemitische maatregelen van de bezetter.

Onderzoeksvragen

Bij het onderzoek is geprobeerd antwoorden te vinden op enkele meer algemene vragen over hulp van niet-Joden aan Joden en over het verzet van Joden tegen het antisemitisme.

In de eerste plaats gaat het hierbij om de vraag wat de leden van de Westerweelgroep bewoog om hun Joodse medeburgers hulp te bieden. Het antwoord op die vraag is in de conclusie in een groter kader geplaatst.

Een tweede vraag gaat over het al dan niet bijzondere maatschappelijke karakter van de activiteiten van de Westerweelgroep.

Onderdelen van het antwoord op de tweede vraag zijn ook de positie van de vrouwen in de Westerweelgroep en de pacifistische opstelling van een deel van de leden van de groep. Bij dit laatste aspect doet zich de vraag voor in hoeverre dit pacifisme in een oorlogssituatie houdbaar was.

Enkele (methodologische) opmerkingen over het onderzoek

Bronnen

Wat betreft de archivale bronnen is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de verklaringen die een vrij groot aantal voornamelijk Joodse leden van de groep in de jaren 1954-1957 over hun activiteiten tijdens de oorlog heeft afgelegd. Het gaat hier om enkele pagina's lange antwoorden – meestal 3 à 4, maximaal 6 pagina's – op een standaardformulier met vragen over die periode.

De antwoorden, waarvan het overgrote deel in het Duits, in enkele gevallen in het Nederlands of Ivriet, zijn meestal kort en zakelijk en geven een goed feitelijk beeld van de gebeurtenissen waarbij de groepsleden betrokken waren tijdens de oorlogsperiode.

Door Kurt/Yigal Benjamin zijn eind jaren tachtig langere interviews afgenomen met vooral niet-Joodse leden van of betrokkenen bij de Westerweelgroep. Ook dit zijn waardevolle verklaringen. Ditzelfde geldt voor enkele interviews uit de jaren negentig door Mirjam Pinkhof-Waterman en de door Sytske de Jong afgenomen interviews. Zij schreef een scriptie (2001) over de Westerweelgroep en ze sprak voor haar onderzoek met een aantal betrokkenen.

Van groot belang waren verder enkele op dagboeken gebaseerde biografieën. Voor de gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen over de Westerweelgroep verwijs ik naar de literatuurlijst.

Terminologie

In een aantal publicaties wordt een deel van de Palestinapioniers omschreven als ‘kinderen’. Toen de pioniers van de *Jeugdaliyah* eind jaren dertig in Nederland arriveerden, waren zij soms inderdaad nog kinderen van 12, 13, 14 jaar oud. Deze pioniers waren bij de onderduik in 1942 en 1943 op enkele uitzonderingen na echter jongvolwassenen van 17 jaar en ouder. De pioniers uit het Werkdorp Wieringermeer en uit de andere groepen waren in grote meerderheid in die periode tussen de 20 en 25. De benaming kinderen voor de Palestinapioniers heb ik dan ook niet gebruikt.

Icoon en geschiedschrijving

Joop Westerweel heeft na de oorlog geleidelijk de trekken van een verzetsicoon gekregen. Voor een deel is dit zeker terecht. Hij was de initiatiefnemer en bezieler van de naar hem genoemde groep. Door deze iconisering is echter de werkelijkheid van de gecompliceerde mens Joop Westerweel met zijn goede, maar ook minder goede kanten wat uit beeld geraakt.

In enkele recente publicaties van onder meer Hermann von der Dunk en Daniela Hooghiemstra is de wat onrealistische beeldvorming al gecorrigeerd. In dit boek heb ik ernaar gestreefd Joop Westerweel en de andere leden van de groep te beschrijven als mensen van vlees en bloed. Zij waren tot uitzonderlijke daden in staat, maar tevens feilbaar.

Dank

Bij het schrijven van dit boek hebben vele personen en instellingen mij geholpen en gestimuleerd. Hen allen wil ik hier hartelijk danken.

Het gaat hierbij in de eerste plaats om prof. dr. Bart Westerweel, de zoon van Joop en Wil Westerweel, die mij een aantal malen gastvrij thuis ontving, materiaal ter beschikking stelde en kritisch commentaar op teksten gaf.

Van drs. Sytske de Jong kreeg ik het materiaal dat zij verzameld had voor haar scriptie over de Westerweelgroep. Hierbij waren ook enkele belangrijke inter-

views met oud-leden. Philip Rümke, lid van de groep, en Mieke Bouman-Gerritsen, dochter van Frans en Henny Gerritsen en Guido Smit, zoon van Jan en Helga Smit, stonden materiaal en foto's af en traden op als meelezers en commentators van de conceptteksten.

Commentaar kreeg ik ook van dr. Bart van der Boom van de Universiteit Leiden en dr. David Wertheim van het Menasseh Ben Israël Instituut, prof. dr. em. Hermann von der Dunk en drs. Annemieke Gringold van het Joods Historisch Museum.

Drs. Sierk Plantinga van het Nationaal Archief en dr. Lieven Saerens van het CegeSoma in Brussel gaven hun reactie op enkele hoofdstukken. Dr. Daniela Hooghiemstra en dr. Herman van Rens stelden enkele hoofdstukken uit hun toen nog niet gepubliceerde proefschriften ter beschikking.

Bijzondere vermelding verdient prof.dr. Johannes Houwink ten Cate van het Nederlands Instituut voor Oorlogs,- Holocaust- en Genocide Studies (NIOD), die het hele manuscript van gedetailleerde op- en aanmerkingen voorzag en verwees naar andere deskundigen.

Prof. dr. Marjan Schwegman, directeur van het NIOD gaf advies wat betreft de aanpak en noemde mogelijke subsidiënten. Zij maakte mij ook attent op de mogelijkheid om als geassocieerd onderzoeker bij het NIOD aan het boek te werken. Dr. Eveline Buchheim assisteerde bij de subsidieaanvragen.

Itamar Lehmann vertaalde enkele teksten uit het Ivriet. Drs. Gerard Telkamp gaf taalkundig advies.

Financiële steun voor het onderzoek ontving ik van de Stichting Media en Democratie en van de gemeente Rotterdam. Uitgeverij Verloren had al in een vroeg stadium aangegeven een boek over de Westerweelgroep uit te willen geven. Met redacteur Anja van Leusden kwam een goede samenwerking tot stand. Samen met het Verzetsmuseum in Amsterdam nam Uitgeverij Verloren de presentatie van het boek op zich.

Mijn dank gaat ook uit naar mijn vroegere collega's van de TIS-groep bij de faculteit Industrial Engineering and Innovation Sciences van de Technische Universiteit Eindhoven. Zij stonden toe dat ik gebruik kon blijven maken van een kamer en van de diensten van de bibliotheek. Hier zorgde Peter Smits ervoor dat de voor de technische wereld 'exotische' boeken die ik aanvraag ook daadwerkelijke op mijn bureau belandden.

Mijn vrouw Frank vergezelde mij enkele malen bij bezoeken aan (buitenlandse) archieven. Zij was ook de nuchtere en zorgvuldige meelezer en tekstadviseur, die mij voor fouten behoedde.

I Palestinapioniers, een internationale beweging

Eind oktober 1944 verliet het Portugese schip *Guine* de haven van Cadiz in Spanje om met ruim 430 Joodse vluchtelingen, waaronder 55 zogeheten Palestinapioniers, in het Ivriet *chaloetsim*, koers te zetten naar Haifa in het Britse mandaatgebied Palestina. Een van die pioniers was Paul Siegel. Geholpen door leden van de Westerweelgroep had hij na een vlucht uit Westerbork en een barre tocht over de Pyreneeën Spanje bereikt. Tien dagen later hoorde hij de uitkijk roepen: ‘Palestina vista! Palestina vista! Allemaal holden we naar het dek om niets van dit historische moment te missen en de kust te aanschouwen van Palestina, het land dat sinds Mozes zo moeilijk te bereiken was. En inderdaad zagen we aan de horizon een bergketen verrijzen, het Carmelgebergte.’

De aankomst in oorlogstijd van een schip met vluchtelingen uit het bezette Europa was uitzonderlijk. Er waren dan ook veel mensen aanwezig om de *Guine* en passagiers te verwelkomen. Vertegenwoordigers van de *Jewish Agency* vroegen Siegel en andere pioniers om het *Hatikwa*, het volkslied, mee te zingen dat op de kade was ingezet.

‘Daar stond ik op het dek met mijn keel dichtgesnoerd van emotie en niet in staat om te zingen. Eindelijk waren we in het land waar ik nog een jaar geleden niet geloofde ooit te zullen komen. Tegelijkertijd dacht ik aan al mijn kameraden, die Palestina nooit zouden bereiken. Ik dacht aan mijn geliefden, mijn ouders en zusjes, van wie ik niet wist of ze nog in leven waren.’ Siegels medepassagiers hadden soortgelijke gedachten: ‘het *Hatikwa* was op het dek nauwelijks te horen.’¹

De *Hechaloets*, de overkoepelende organisatie van Palestinapioniers, was een vi-taal, maar in West-Europa weinig bekend onderdeel van de in 1897 door de Oostenrijks-Joodse publicist Theodor Herzl (1860-1904) opgerichte zionistische beweging. Vanwege het toenemend antisemitisme, waardoor de Joodse emancipatie in Europa was mislukt, streefde deze naar het tot stand komen van een Joods nationaal tehuis in de Turkse provincie Palestina.

Het zionisme moet worden gezien in het licht van het overspannen nationalisme, zoals dat rond 1900 in Europa bestond. Herzls organisatie was een reactie op dit nationalisme, maar het vormde er tevens een onderdeel van. Vooral in Oost- en Midden-Europa waren er conflicten tussen allerlei bevolkingsgroepen die onafhankelijkheid of een zo groot mogelijke autonomie zochten. De nationalistische spanningen zouden in 1914 belangrijk bijdragen aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.